

Tanulmány

A MAGYAR TÖRTÉNELEM MEGÉRTÉSÉNEK KULCSSZAVA: A PLURALIZMUS¹

Kecskeméti Károly

történész-levéltáros, Párizs
k.kecskemeti@wanadoo.fr

Sit venia verbo

Nem szerénység (nem is álszerénység) indított arra, hogy elnézést kérjek. Komolyabbak az okok. A cím sokkal többet ígér, mint az a néhány gondolat, amelyet felvetek. Talán kérdőjelet kellett volna tenni a cím végére – Johann Gustav Droysen hívta fel a figyelmet arra, hogy a történetírás lényege a Kérdés. A cím talán félrevezető is. A pluralizmus nem a magyar történet különlegessége, valamilyen pluralizmus minden európai ország történetét végigkíséri. De, és ez az, ami a mai témát legitímálja, a Kárpát-medencében a pluralizmus nem egy az elég számos, állandó vagy tartósan jelen lévő, történelemformáló tényező közül – például a jog primátusa, a városiasodás deficitje, a katonai erények (a virtus) tisztelete vagy a határok mobilitása. Kulcsról van szó több okból.

A pluralizmus az ország életének minden területére kiterjedt: a lakosság soknyelvű, sokvallású, sokszokású, sokrétegű volt, végtelesen változatos kiváltságelosztással. A közügyek alakulásába mindig beleszóltak egymással vetélkedő érdekcsoportok, a megyei és országos képviselői rendszer elég korán, feltehetően a 13. században kezdett működni, és a 15. század végétől adott állandó keretet a közéletnek. A magyar „karakterológiával” nem propagandisztikus céllal foglalkozó külföldi megfigyelők általában két vonást hangsúlyoznak: a vallási türelmet és a szabadságszeretetet. Mindkettő a megszokott pluralizmus szimptomája. Végül a pluralizmus térvészése, elgyengülése vagy hatalmi szóval való megszüntetése mindig megbosszulta magát: vezetett évtizedes krízishez, országvesztéshez vagy forradalomhoz, de sose maradt büntetlenül.

Nemzeti egység és széthúzás

Marc Ferro írja, hogy képünk más népekről, valamint önmagunkról elválaszthatatlan attól

¹ A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus plenáris előadásainak egyike: elhangzott Debrecenben, 2006. augusztus 22-én.

a történelemtől, amelyet gyerekkorunkban hallottunk. (Ferro, 2004, előszó) Ezzel a képpel éljük végig életünket. A mai magyar felnőttek gyerekkorukban, az iskolában, a nemzeti egység történetét tanulták, azt, hogy a nagy időköt a nemzeti összefogás, a nehéz időköt a széthúzás jellemezte. A felvilágosodás korának értelmisége fogalmazta meg az osztatlan haza és egységes nemzet követelményét, és ítélte el a „feudális viszonyokban gyökerező széthúzás bűnét”. (Bíró, 1995, 340.) Ennek a felvilágosult gondolatnak a szellemében írta meg Szekfű Gyula *A magyar állam életrajzát*, a szüntelenül meg-megújuló, tragikus következményekkel járó egységromboló viszályok és az újból és újból helyreállított állami és nemzeti egység dialektikájának történetét.

A nemzeti egység nem jelenti azt az unanimitást, amelyet Robespierre úgy határozott meg, hogy „Franciaországban csak két párt létezik: a nép és az ellenségei” (idézi: Ludassy, 1997. 9.), Németh László pedig elegánsabban úgy, hogy „kis népeknek csak egy útjuk van”. Kivételes pillanatokban vagy egyedi kérdéseket illetően persze előfordulhat, hogy az összes párt, érdekcsoport stb. azonos álláspontot foglal el. Hogy csak az Országgyűlés elé került ügyeket érintsük, 1835 szeptemberében mindkét tábla, elenyészően kevés szavazat ellenében úgy döntött, hogy az I. Ferenc örökébe lépő Ferdinánd V.-ként kerüljön a magyar királyok sorába, azaz visszautasította az osztrák császári számozás átvételét. 1861 augusztusában, amikor világossá vált, hogy a kormány nem hajlandó az áprilisi törvények alapjára helyezkedni, szintén egyhangúlag fogadta el a két ház a második feliratot, vállalván az így elkerülhetetlenné váló feloszlást. A nemzeti egység nem ilyen egyöntetűséget követel, hanem azt, hogy kormány és ellenzék, a politikai életben részt vevő vagy részt kérő vala-

mennyi párt, szervezet, csoport stb. elfogadja a nézetek és programok pluralitásának létjogosultságát. A széthúzás tehát nem a pluralizmus szinonimája, ellenkezőleg, azt jelenti, hogy a pluralizmus nem működik.

A széthúzáshoz vezető egyik elég gyakori újkori forgatókönyv Magyarországon azzal indul, hogy a kormány valamelyik pluralista szabályt áthágja (vallási üldözés, letartóztatások stb.), és ezzel fegyveres ellenállást hív ki. Ha nemzetnek a sok etnikumból álló történelmi *hungarus* nemzetet tekintjük, a hosszú 19. század egymást követő széthúzáskriziseinek többségét a nemzetiségi pluralizmust megkérdőjelező, majd felszámolni kívánó magyarosítási intézkedések és a magyarosító politika, illetve az ez ellen fellépő nemzetiségi, pánszláv stb. propagandák által teremtett légkör váltották ki.

Elvont elméleti síkon az elemzés előbb-utóbb önellentmondásba ütközik. A pluralizmus elve azt jelenti, hogy az adott társadalom tagjainak, az adott állam polgárainak nem kell egyformán gondolkozniuk politikáról, erkölsről és vallásról, vagyis minden nézet szabad. Következésképpen a pluralizmus mint káros elv megszüntetésének igénye is legitimnek tekintendő. John Gray szerint a gyakorlatban alkalmazott politikai pluralizmus nem más, mint a társadalom által elfogadott *modus vivendi*. John Rawls nem tartja megnyugtatónak a *modus vivendi* formulát, tudniillik azt, hogy kinek-kinek meg kell elégednie a *második legjobb* lehetőséggel, mert az így kialakult bizonytalan állapot magában hordja a pluralizmust elvető párt vagy vallás győzelmének lehetőségét. A paradoxont az *overlapping consensus* tételével oldja fel: mindenki elfogadja a pluralizmus mellett szóló érveket, de más-más alapon fogadja el. (Gray, 2000; Rawls, 1996; Talisse, 2000)

Az ideológiai diktatúrák korában és összeomlásuk után természetes, hogy mind a polgárok, mind pedig a történészek és politológusok a demokratikus berendezkedés ismérvének tekintsék a pluralizmust. Ezt a felfogást támasztja alá a 19. századi liberális és forradalmi hagyomány, amely az abszolutizmussal és a bonapartizmussal szegezte szembe a pluralizmus követelményét. Talán optikai csalódás, talán félreértés, talán a demokratikus gőg öntévesztése a magyarázat, de pluralizmus és demokrácia nem szinonimák.

Haladás

Az európai, s ezen belül a magyar történelmi tapasztalat azt bizonyítja, hogy a politikai pluralizmus nem a polgárok egyenlőségére épülő demokratikus rendszer sajátja, hanem – tegyük hozzá, legalább 2500 év óta – az intézmények működésének, s ezen belül a haladás feltétele. Eötvös e kérdést illetően kategorikus: „Akár az ó, vagy az új korra, akár azon népekre, melyek haladnak, avagy azokra, melyeket tespedni látunk, fordítjuk figyelmünket, mindenütt ugyanazon törvénnyel találkozunk: azzal, hogy különböző erők tevékenysége s azoknak ellentéte nélkül nincsen haladás. Ez ellentét, mely minden haladáshoz múlhatatlanul megkívántatik, lehet eredménye azon viszonyoknak, melyekben egy állam másokkal áll, avagy az államban egymás mellett létező különböző erők tevékenységéből fejlődhet ki: de mindkét esetben, mihelyt minden külső ellentét megszűnt, vagy az államban létező erők egyike a többbit mind alávetette magának, vége a haladásnak is.” (Eötvös 1902, I. 368.)

A korabeli társadalomtudomány iratlan szabályainak megfelelően, Eötvös a tételt ókori görög, római, kínai és a francia forradalomból vett példákkal illusztrálja. A magyar

történelem is bőven nyújt érveket a tétel igazsága mellett.

Legalább három, az eötvösi tételt alátámasztó konfliktus diktálta a szinte hihetetlenül gyors II. századi haladás ütemét: a nyugati és keleti egyház (illetve birodalom) közötti rivalitás, a nyugati katonai kíséret és a régi törzsi arisztokrácia hatalmi harca, és a sorsdöntő keresztény-pogány küzdelem. A pogány és keresztény kultúra magyarországi együttéléséről és összeolvadásáról keveset tudunk. (Corradi Musi, 1998) Kristó Gyula becslése szerint a régi áldozási és temetkezési szokások csak a 12. század vége, a 13. század eleje felé enyésztek el. (Kristó, 1998) A 13. században a kunok betelepülésével a probléma újjáéledt. A források bőven kommentálják IV. László elszakadását a kereszténységtől, és csatlakozását a kun életmódhoz, de arra, hogy ezzel a II. századi magyar hagyományhoz nyúlt volna vissza, nincs adat.

Az egész középkoron át minden jogi, intézményes, társadalmi és kulturális reformot, tekintsük bár mai szemmel, „haladónak” vagy „reakciónak”, hosszú konfliktusok vagy hirtelen összeapások, esetleg kül- vagy belháborúk előztek meg.

Gondolatmenetét Eötvös az 1850-es évek aktualitásához igazodva azzal zárja le, hogy a pluralizmus teljes elfojtása megállítja a haladást. Ilyen jégkorszak azonban ritkán köszönt be, a dolgok természetes menete más forgatókönyvet követ: mihelyt egy konfliktus akár az egyik fél (ügy) felülkerekedésével, akár kompromisszummal zárul, újabb összeütközés(ek) indul(nak). Magyarországon a primogenitúra csak több száz éves permanens bizonytalanság és véres incidensek sora után váltotta fel véglegesen a királyság előtti korban természetes szeniorátust, amelynek értelmében a megüresedett trónt nem az elsőszülött

fiú, hanem az uralkodóház legidősebb férfi-tagja öröklí. Ennek eldőlítével, háromszáz évig a választott és örökletes monarchia elvei kerültek szembe egymással, majd amikor győzött a dinasztikus öröklés, a magyar királyság Habsburg Birodalmon belüli státusa vált az ellentét tárgyává. II. Endre, IV. Béla, Károly Róbert, I. Lajos, Zsigmond és Mátyás évtizedekig uralkodtak. Mindegyikük uralma során a társadalmi-politikai konfliktusok egymást váltották, hogy végül megszilárduljon az a rendi társadalom, amelynek szokásjogát Werbőczy kodifikálta.

Arnold Toynbee kihívás-válasz elmélete ugyanezzel a jelenséggel foglalkozik más megközelítésben. A történelemnek végül a Karl Marx nevéhez kötődő, osztályharc magyarázata két lényeges ponton tér el mind az eötvösi, mind a Toynbee-i gondolattól. Egyfelől, a pluralizmus szereplőit leszűkíti az egymással szemben álló, a gazdasági rendszerben elfoglalt helyük által meghatározott társadalmi osztályokra. Másfelől, engedelmessé az így kialakított elméleti séma parancsának, osztálynyelvre fordít le egy társadalmon belüli minden konfliktust. Az európai marxista történetírás kritikája nem tartozik a mai témához. De alább még visszatérek a magyarországi pluralizmus megértését akadályozó, marxista és nem marxista, osztályokra épülő elemzésekre.

Terminológiai nehézségek

2006. június elején háromszor ütköztem bele ugyanabba az irritáló jelenségbe. A háló egy olasz lapja Julius Schvarczot, azaz Schvarcz Gyulát német filozófusként említi, a *Le Monde* első oldala Ligeti György osztrák zeneszerző haláláról adott hírt, és Emilio Gentile Polányi Károly osztrák történészt idézi. Polányi és Ligeti emigráltak, mint annak idején

Alexander Herzen, Mihail Bakunyin és Ivan Turgenyev, akiket mégis oroszként tart számon az irodalom. Karl Marxból nem lett angol közgazdász, se Thomas Mannból svájci író. Ebben a kontextusban Schvarcz Gyula esete azért figyelemreméltó, mert ugyan sokat publikált németül, nem költözött Németországba.

Tévedés ne essék, nem sértett nemzeti hiúság készítetett e kérdés felvetésére. Fontosabb dologról van szó. A közép-európai kis nemzetek törökverő hadvezérei és szabadsághőseit befogadta az európai panteon, de politikai kultúránk nem került be az összképbe. Bibó munkásságát húsz év óta méltatják politikusok, politológusok és történészek Párizsban, Londonban és Brüsszelben, de a bibói életmű háttérét, a felvilágosodás nemzedékével elinduló modern magyar politikai gondolkodást ezek a méltatások meg sem említik; Eötvös József nevét is hiába keressük a liberalizmus történetéről szóló könyvekben. 1843 szeptemberében a követi tábla megszavazta az akkor még mindenütt érvényben lévő halálbüntetés eltörlését. Az esemény nem maradt visszhang nélkül. A belga büntető törvénykönyvet előkészítő bizottság 1849-ben írja: „Azon országok között, ahol megvitatták a halálbüntetés eltörlésének kérdését, Magyarország különös figyelmet érdemel a kriminalisták és törvényhozók részéről.” (Idézi Bérenger–Kecskeméti, 2005, 325.) A 20. században azután Nyugat-Európa átértékelte Közép-Európa történetét, és az egykor tudott tényeket törölte.

A terminológiai nehézségek egyik oka, hogy a normatívvá vált nyugat-európai jog-, gazdaság-, társadalom- és intézménytörténeti fogalmakat kell alkalmazni. Ez általában lehetséges, de amennyiben az alkalmazás nehézségekbe ütközik, az ok lehet „késés”, „el-

hajlás” vagy „torzulás”, de a fogalomnak van igaza, nem a valóságnak. Néhány kivételtől eltekintve, például *határőrvidék*, *megye* és *nádor*, a hungarus történelem fogalmai/műszavai például *jobbágy*, *alispán*, *táblabíró*, *hajdú*, *törvényhatóság*, szinte ezoterikusak. Minden ország kialakítja a saját intézményeinek működésével kapcsolatos fogalmakat jelző szókincset. Mivel a jelzett fogalmak (szokások, hivatalok, méltóságok stb.) országonként változnak, nem sikerül mindig megtalálni más nyelveken a fogalmat kielégítően tükröző szót. Hajnal István írta a legfontosabb tanulmányt erről a kérdéskörrel. (Hajnal, 2001) A magyar jogtörténeti teaurusz teljes egészében megvan latinul 1844-ig² és németül 1918-ig. A többi nyelven a szerzőtől vagy a fordítótól függ a megfelelő műszó kiválasztása. Francia könyvekben a főispán lehet *comte suprême* vagy *préfet*, az országbíró *Grand Juge*, *Grand Justicier* vagy *Juge du Royaume*, az angol monográfiák többnyire a latin változatot adják dőlt betűvel. Régi adóságot törlesztene a Magyarisztudományi Társaság, ha összeállítana és legalább a hálóra tenne egy normalizált soknyelvű magyar történelmi glosszáriumot. Nagy lépést jelentene a magyar történelem európai integrálása felé.

Hungarus nemzet

A fajelmélet tombolásának idején, 1939 és 1942 között jelent meg Domanovszky Sándor szerkesztésében a *Magyar Művelődéstörténet*. A megtelepedett magyarság népi alkatáról szóló fejezetet Kniezsa István írta. Érdemes néhány sorát idézni: „A honfoglaló magyarság faji összetételéről ma még alig lehet valami határozottat mondani. Ezen a téren a

kutatás még mindig bizonytalan talajon mozog. Mivel tiszta fajú nép nincs ma, sőt ilyet a múltban sem lehet kétségtelenül kimutatni, a fajképletek voltaképpen csak elméleti konstrukciók, amelyek legfeljebb egyes egyedeknél lelhetők fel. Hiszen minden népvándorlás vérkeveredéssel jár, az őslakoságnál éppúgy, mint az új jövevényeknél; épp ezért szinte beláthatatlan az európai és ázsiai népek keveredésének mértéke. A magyarság esetében a nehézségek csak annyiban fokozódnak, hogy a magyar nép két legfontosabb összetevőjének, a finnugor és a török elemnek faji kialakulását még nagyobb homály fedi, mint a nyugat-európai népeket. Sem a finnugor népek, sem a törökök nem egységes fajúak, nem tudhatjuk tehát, hogy a különböző típusok közül melyik az ősi és melyik a későbbi keveredés eredménye.” (Domanovszky, 1939, 166–167.)

Az eredeti összetettség a továbbiakban szüntelenül komplikálódott, így például a I. és II. századi *fehér* és *fekete* magyarokról, ugyanúgy, mint a székelyekről, mindmáig csak izgalmasabbnál izgalmasabb, de a kérdést végül is nyitva hagyó hipotézisek születtek. (Kálnoky, 2004, 286., bibliográfia: 267–273.) A honfoglalást követő ezer év során, ellentétben az ezredforduló idején etnikailag megszilárdult Nyugat-Európával, népek, néprészek és kisebb-nagyobb betelepülő csoportok mind a négy égtájról érkeztek az országba, és változtattak lakhelyet az országon belül. Ez a szinte megállás nélküli diszkrét népvándorlás teremtette meg a soknyelvű, többvallású, de latinul törvénykező hungarus nemzetet, két egymással párhuzamos etnikai folyamat kíséretében.

Egyfelől, mind a kiváltságokkal rendelkező, mind a jogilag meghatározatlan, mind az őslakos, mind a későn érkező etnikumok – a

² Persze a magyarországi latin műszavak elég jelentős részének megértéséhez a klasszikus latin nem elég: *processus*, *locus credibilis*, *Tavernicus* stb.

magyarságba olvadó sztyepei nomád népek: kabarok, besenyők, úzok és kunok, valamint az örmény, vallon stb. szórványtelepesek kivételével – megőrizték nyelvi identitásukat. A nacionalizmus korába Magyarország hat nemzeti léttel rendelkező, illetve nemzeti létre igényt tartó nemzetiség országaként lépett be, csak a hetedik nemzetiség, az ország egész területén szétszórt németek elégedtek meg a magyar politikai osztály által felajánlott egyéni jogokkal; a szintén szétszórt zsidó nemzetiség a vallási közösség státusát választotta, a romák pedig egyszerre befogadott és kirekesztett elemként éltek a társadalom peremén.

Másfelől, az egyes nyelvek fennmaradása, terjeszkedése, illetve térszerzése együtt járt az egymás mellett élő etnikumok keveredésével. Mind a hét történelmi nemzetiség olvadt és olvasztott, ez a kétirányú mozgás szilárdította meg az összes etnikumot és vezetett a történelmi Magyarország létét megkérdőjelező 19. századi nemzetiségi statisztikához.

Szent István I. törvényének híres mondatát tudományosan az egyes etnikumok foglalkozási monopóliumával magyarázzák. A közösségekhez kötődő szakmai specializálódás a hungarus nemzet állandó, a mindenkori szükségletekhez alkalmazkodó vonása maradt. Európaszerte ismert volt a magyarok viszolygása a városi életformától: „Nem hajlandók sem kereskedésre, sem kézműiparra s így ezekkel a mesterségekkel egyedül a városban lakó németek foglalkoznak” – olvassuk Ungriáról egy 15. századi Heroldkönyvhöz valamikor 1540 körül csatolt spanyol leírásban. (Nascimento, 1977, 283.)

Az ország minden utazót meghökkentő, végtelenül tarka nyelvi-etnikai összetételére számtalan írás utal, például Laskai Osvát ferences rendfőnök 1507-ben Hagenauban kiadott *Gemma fidei*-je. A sok évszázados

együttélés mindennapjairól azonban viszonylag keveset tudunk. A nacionalizmus korának történészei fontosabbnak tartották a területi igények és az egyes nemzetiségek ilyen vagy olyan felsőbbrendűségének bizonyítását. A hungarustudat és hazafiság témája csak a rendszerváltás után önállósodott.

Magyar kivétel

Sokkal gazdagabb a vallások együttélésének irodalma. Elfogadható hipotézisnek tűnik, hogy e tekintetben volt „magyar kivétel”, a királyság megalapításától a történelmi ország összeomlásáig. A vallásbéke ugyanis nemcsak kiváltságos periódusokban érvényesült, ez volt a rutin. A vallásbéke megszegése mindig ellenállást váltott ki, vallásháborús hangulat ritkán uralkodott el. Ám óvakodni kell az anakronizmus csábításától. A „kivétel”, amennyiben volt, nem azt jelenti, hogy a 13., 16. vagy 17. századi magyarokban, szlovákokban és szepesi szászokban a felvilágosult deizmus, a radikális antiklerikalizmus vagy a harcos materializmus elődeit, előkészítőit fedezzük fel. A forrásanyag azt bizonyítja, hogy a nacionalizmus kora előtt mint Európában mindenütt, Magyarországon is a vallás szolgált elsődleges egyéni identifikációs kritériumként, legalábbis a közrendűek körében. Hogyan látta magát 1590-ben egy dunántúli várban szolgáló katolikus horvát katona, egy lutheránus szász polgár vagy szlovák tanító, egy partiumi református magyar csizmadia vagy egy homonnai rutén görögkeleti jobbágy – biztos válasz nincs. Csak az sejtethető, hogy a külföldön tanuló diákoktól és publikáló szerzőktől eltekintve az önmeghatározó hungarus ismérv az egyének többségénél legfeljebb ha a második helyre került.

Más képet mutat a nemesség. Az első számú ismérv, a *magyar nemesség* automati-

kusan magába foglalta a keresztény/keresztényen vallást, de az 1800-as évekig nem kötődött egyik hazai anyanyelvhez sem. A latinul politizáló és perlekedő nemesség alkotta tudatosan és gögősen a hungarus nemzet gerincét.

Úgy tűnik, hogy az 1568. évi tordai döntésre szívesebben emlékeznek angolul és franciául, mint magyarul, a hálóról csak az angol szöveget sikerült lehívnom. (Fábián, 1994) Az antitrinitárius prédikáció szabadsága Erdélyben, majd az 1608. évi, koronázás előtti I. tc. a vallás ügyében elvont síkon azt jelenti, hogy az alkotmánynak nevezett kodifikált jog nem ismerte el államvallás szükségességét. Gyakorlati síkon nem hatalmazta fel az uralkodót, hogy alattvalóit a saját vallására kényszerítse, és megadta a vallásszabadságot a földesúri fennhatóság alatt álló mezővárosi és falusi jobbágyságnak is.

Ez a felvilágosodás előtti vallási pluralizmus a politikai pluralizmus szabályai szerint működött, szenvedélyes hitvitákkal és meggyőződés vagy érdek alapú áttérésekkel. Az 1568 és 1608 között kialakult, jogilag szabályozott vallásbékét szüntelenül fenyegették hitbuzgalmi vagy politikai eredetű incidensek. Buda visszafoglalásával azután új korszakba lépett az ország. I. Lipót Justus Lipsius elveit követte. Az általa felélesztett államkatolicizmus programja nyíltan és következetesen törekedett, évtizedeken keresztül, a hol acatholicusnak, hol eretneknek nevezett protestáns felekezetek felszámolására. A vállalkozás kudarcba fulladt a hungarus nemesség, polgárság és parasztság ellenállásán. A magyarországi államkatolicizmus elképzelésének a közkeletű hiedelemmel ellentétben nem II. József vetett véget a türelmi rendelettel 1781-ben, hanem Mária Terézia 1777-ben, a *Ratio Educationis*-szal. A reformot három udvarhű felvilágosult tisztviselő, a katolikus Ürményi József

és Kollár Ádám, és az evangélikus Tersztyánszky Dániel dolgozta ki.

Az 1526. november-decemberi kettős királyválasztástól kezdve a politikai pluralizmus a két, „nemzeti”, illetve „vallási” főtengely körül rendeződött. A szatmári béke majd kétszáz éves viharos korszakot zárt le, a *Pragmatica Sanctio* törvénybe iktatása pedig a két birodalom közötti szuverén magyar királyság helyreállítását vette le a napirendről. A pluralizmus két fő eleme továbbra is a kuruc-labanc és a katolikus-protestáns ellentét maradt a józsefi korszakig, de a hosszú béke, a demográfiai növekedés, a gazdasági fejlődés és a felvilágosodás terjedése egyre több elemmel gazdagította a közszellem palettáját.

II. József türelmetlenül és elszántan fogott hozzá a birodalom racionális kormányzásához, és ebben a szellemben akart radikálisan végezni a magyar elmaradottsággal. Az ország az ő kíméletlen, szokásokat félresöpört reformpolitikájának köszönhetette, hogy elindult a modernizálás útján, hogy a *haladás* bekerült a közélet szokincsébe. De a magyar politikai osztály hangadó személyiségei, mind a dinasztia őszintén szolgáló vezető hivatalnokok (például Zichy Károly és Ürményi József), mind az ellenzéki patriotizmus felé orientálódó katolikus és protestáns szabadkőművesek (például Széchényi Ferenc, Haller József és Ócsai Balogh Péter) tudták, hogy a józsefi elképzelés kivihetetlen, hogy a képviseleti intézmények, megye és országgyűlés kikapcsolásával az ország kormányozhatatlan. Azt be látták, hogy erős fejedelmi akarat nélkül nem lehet kitörni a mozdulatlanságból, de arról is meg voltak győződve, hogy reformot csak országgyűlési szentesítés tehet legitimé. Az európai intellektuelek körében akkor divatos, II. Frigyes-, Katalin- és II. József-féle felvilágosult despotizmus helyett valamiféle alkotmá-

nyos abszolutizmusban reménykedtek. A remény nem volt abszurd, II. Lipót ebben a szellemben uralkodott két évig.

A vallási problémát II. József intézkedései kiiktatták a belpolitikai szférából. A dossziét azután a „magyar kivétel” szellemében és II. Lipót erőteljes támogatásával az országgyűlés zárta le 1791. február 8-án, amikor a két tábla elegyes ülése 291 szavazattal 84 ellenében jóváhagyta a protestáns vallásgyakorlat teljes szabadságát biztosító 1791:XXVI. törvénycikket. Robert Townson angol természettudós 1793-ban járt Magyarországon. Nyilván az angol katolikusokat sújtó diszkriminációra gondolva hivatkozott könyvében az 1791. februári szavazásra, és fogalmazta meg azt a kérdést, amely a „magyar kivétel” kifejezést hitelesíti: „Hol van Európában még egy ország, amelyben a szakadár vallások az itteniek kiváltságaival rendelkeznek? Nyilvános istentiszteletet tarthatnak teljesen szabadon, saját templomaikban haranggal; iskoláik és lelkész-képzőik vannak; joguk van minden közhivatalt betölteni és a törvényhozó tanácskozásban részt venni.” Townson annyira fontosnak tartotta az 1791:XXVI. törvénycikket, hogy könyvében közölte angolul a teljes szöveget. (Townson 1797, 156–181.)

Nemesség és pártok

Sok izgalmas, széles forrásanyagra épülő, jobbnál jobb könyv és cikk elemzi a magyar nemesség rendkívül bonyolult összetételét, elhelyezkedését az országban, kiváltságait és intézményeit, viselkedési normáit és életmódját, a földesúr-jobbágy kapcsolatot, és természetesen politikai működését, elsősorban viszonyát és konfliktusait az uralkodóval. Minél árnyaltabbak, gazdagabbak és alaposabbak az ismereteink, annál nehezebb meghatározni, hogy tulajdonképpen mi is ez a nemesség:

rend, osztály, réteg, kaszt, közösség? Úgy tűnik, hogy egyik műszo sem alkalmazható fenntartások és korrekciók nélkül. Az *Értelmező szótár* 1999-es kiadása megtartotta az első, 1972-ben készült kiadás meghatározását: „a jobbágyságot kizsákmányoló kiváltságos osztály”. Az igazi problémát nem a marxista hangvétel jelenti (annak idején ez volt a kötelező ideológia), hanem az, hogy 1790 és 1848 között a nemesség 75, *usque* 80 %-ának nem voltak jobbágyságai.

Talán elfogadható az a meghatározás, amely szerint a magyar nemesség *a gazdasági helyzetüktől és foglalkozásuktól függetlenül, az öt országos kiváltsággal (földtulajdon, hivatalviselés, adómentesség, habeas corpus és választójog) rendelkező, az illetékes megyében bejegyzett egyének rendileg tagolt konglomerátuma.*

A konglomerátum statisztikailag igen különböző súlyú rétegekre oszlott:

- Mánások 0,5 %
- Bene possessionati (jómódú köznemesség) 2,5 %
- Kisbirtokosok 24 %
- Hivatalnokok, értelmiségiek, lelkészek, katonatisztek 10 %
- Kisiparosok, kocsmárosok, urasági és megyei hajdúk 5 %
- Földművelő (paraszt) nemesek 58 %

Az ország összlakosságának mintegy 5-6 %-át kitevő konglomerátum szélén helyezkedtek el a nem teljesen kiváltságos, de mégis a nemességhez számító kerületek (Báród, Túrmező, Vajka) és községek (pl. Szentgál).

Az utolsó 150 év minden befolyásos történelmi iskolája a politikai álláspontokat és pártokat a két felső nemesi réteghez köti, mind az 1790 előtti, mind az 1790 utáni korszakban. E megvilágításban III. Károly és Mária Terézia korában, a Habsburg-hű katolikus főúri (labanc) párt és az ellenzéki érzelmű,

protestáns vezetési köznemesi (kuruc) párt álltak egymással szemben, a reformkorban pedig a jobboldalon helyezkedett el a konzervatív kormánypárti arisztokrácia, a baloldalon a haladó köznemesi liberális ellenzék.

Ennek a szociológiai megközelítésnek van valós háttere. Szijártó István írta le azt a sok évtizedes erőpróbát a mágnások és köznemesesség között, amelynek eredményeként a követi tábla vált az országgyűlési tevékenység igazi fórumává, a megyei nemesség pedig a politikai élet vezető erejévé. (Szijártó, 2005, 614.) A valós háttérhez tartozik az is, hogy udvar és kormány bizton számíthatott a főrendi táblára 1848-ig, és hogy 1790-től kezdve az ellenzék, majd baloldali országos tekintélyű vezetői egy-két kivételtől eltekintve a köznemesesség soraiból kerültek ki. De e valós háttér ellenére a főúri és köznemesi párt szembeállítás optikai csalódás. A politikai hasítóvonalak nem horizontálisan, hanem vertikálisan szeltek át az arisztokráciát és a birtokos, hivatalnok és értelmiségi, megyei és városi nemességet magába foglaló politikai osztályt. Valamennyi 1790 utáni országos és megyei adat cáfolja a rétegek szerinti általánosításokat. Az 1790-es évek masszívan reakciós, csakúgy, mint az 1830-40-es évek egyöntetűen liberális nemessége történézfantáziák terméke.

Érdekes gondolatot vetett fel Diószegi István 1975-ben, a francia-magyar nemességkonferencián, nevezetesen azt, hogy a feudalizmus 1830 körüli fellazulása, a gátszakadás felé vezető olvadás az 1790 utáni tömeges nemesítések következménye. Számítása szerint ugyanis a nemesség létszáma megkétszereződött, s ez nem maradhatott hatás nélkül. (Diószegi, 1981, 194.) A számítás nem helytálló, a nemesség létszáma az említett periódusban 50-55%-kal emelkedett, alig haladta meg az összlakosság növekedési arányát.

A szatmári békét követő majd másfél évszázad során a meg nem szűnő nemességadó-mányozásoknak más volt a jelentőségük: gyakorlatilag tették lehetetlenné egy, a nemességgel szembeforduló, öntudatos polgári „negyedik” rend kialakulását. A megnemesített orvos, mérnök, kereskedő, iparos, tudós, gazdatiszt, gyáros, katonatiszt és hivatalnok egyéni ambíciója kielégült, bekerült – ha konkrétan nem is, de elvileg bekerülhetett – a megye és az ország ügyeit megvitató és intéző politikai osztályba. A baloldali vezetők közül Vukovics Sebő apja 1792-ben, Klauzál Gáboré 1793-ban kapott nemességet. Első megközelítésre azonban úgy tűnik, hogy a délvidéki (Bács, Torontál, Temes és Krassó megyék) szerb, román és német újnemesek szívesebben csatlakoztak a kormánypárti oldalhoz. A késői nemesítések egyébként csak ezen a területen (és talán Baranyában és Mosonban) növelték meg statisztikailag mérhetően a nemesség arányát az összlakosságon belül.

Út a liberalizmus felé

A sajtót csak II. Lipót uralkodása alatt nem szorította korlátok közé a cenzúra. Hála e rövid szabadságnak, a nézetek teljes skálája rekonstruálható könyvek, röpiratok és folyóiratok alapján. Hatalmas anyagot állított össze 1790 és 1795 között az országgyűlés által kiküldött kilenc *Regnicolaris Deputatio*. Az úgynevezett *Rendszeres Munkálatok* keretében elfogadott jelentések zöme (Skerlec Miklósé a kereskedelem- és közlekedésügyről, Ócsai Balogh Péteré az országgyűlésről stb.) a reformista többség nézeteit tükrözi, de csatolták a konzervatív különvéleményeket, és az egész országból beérkezett adatokat és javaslatokat. Nyugodtan lehet állítani, hogy ekkor született meg a liberalizmus – óvatosabb kifejezéssel protoliberalizmus – első magyar szintézise.

Néhány dossziét kivéve az anyag mindmáig kiadatlan, és kiadatlan maradt az utóbbi évtizedekben írt két disszertáció is. (Pajkossy, 1978; Hoós, 1994) Így uralkodhatott el az a nézet, amely a Rendszeres Munkálatokat a gyökértelen és súlytalan magyarországi felvilágosodás korán elavult termékének, elhanyagolható epizódnak minősíti. Két ma használatos középiskolai tankönyvet (Történelem III) néztem meg. Egyik sem említi a Rendszeres Munkálatokat.

Szűcs Jenő a Dózsa-parasztháború ideológiájával kapcsolatban jutott arra a következtetésre, hogy: „Általában is elmondható, de különösképpen áll a magyar historiográfiára, hogy ha valamely témakörben a történetírás 'pozitivistá' vagy 'liberális' korszaka bizonyos alapműveleteket elmulasztott vagy ezeket tökéletlenül végezte el, az ellenőrizetlen megállapítások sorozata öröklődött át a jelenbe.” (Szűcs, 1974, 605.)

A Habsburg-ház történetének felvilágosult korszaka II. Lipót halálával véget ért. A birodalmi politika 180 fokot fordult. Az új abszolutizmus a „jakobinus” terrorperrel és a szinte teljes jozefinista hivatalnokgárda féltreállításával félemlítette meg a magyar politikai osztályt. A továbbiakban a felforgató nézetek terjedését meggátolandó, cenzúra és rendőrség volt hivatva az alattvalók hűségét biztosítani. Ezen a cenzúrázott Magyarországon persze tovább élt a pluralizmus, de a hosszú háború és Metternich első időt megállító kísérletének idején másként működött, mint az 1795-i fordulat előtt. Publikációs lehetőségek, megyei és országos fórumok híján a szilárdul meggyökeresedett felvilágosult politikai és szellemi kultúra visszaszorult az irodalmi, tudományos és magánéletbe. Mivel a hatósági ellenőrzés megakadályozta a könyvbehozatalt, az új generációk továbbra is a 18.

századi műveket olvasták. Ezt a kultúrát szívta magába Széchenyi, Wesselényi és Kölcsey, Kossuth, Deák és Bezeredy István, Teleki László, Eötvös József, Szalay László és Szemere Bertalan.

Miskolczy Ambrus lenyűgöző adatgazdagsággal és érvrendszerrel mutatja ki 2005-ben megjelent cikkében, hogy a felvilágosult és a liberális nemzedék közötti folytonosság megszakításának dogmája tarthatatlan. (Miskolczy, 2005)

1825-ben a kormány irányt váltott. Újból életbe léptette a képviseleti rendszert annak érdekében, hogy az alkotmányosság nevében léphessen fel a fennálló rendet egész Európában veszélyeztető szubverzió ellen. Metternich valószínűleg elhitte (ahogy jó néhány történész is elhitte százötven év óta), hogy cenzúra és rendőrség sikeres munkát végzett, kijózanította a befolyásos rétegeket, és megértette velük, hogy az alkotmányt fenntartani, ugyanúgy, mint a kívánatos reformokat bevezetni, csak az udvarral együttműködve lehet. Az 1825/27. évi diéta nem hazudtolta meg Metternich diagnózisát. A kormánypárt erős, átállásokkal megnövelt többséggel rendelkezett, a vezető nélküli ellenzék pedig az alkotmány körülsáncolására szorítkozott. Így történhetett meg, hogy a Rendszeres Munkálatok revíziójára kiküldött, szinte egységesen „jóérzésű” bizottság, az eredetnél jóval óvatosabb javaslatokat dolgozott ki a következő országgyűlés számára. A csonka pluralizmusnak Széchenyi *Hitel-e* és az 1832-i országgyűlést előkészítő megyei viták vetettek véget. 1832 végétől, a felvilágosodás eszméin nevelkedett, *érdekegyesítést* hirdető liberális „felekezet” vette kézbe az ellenzék irányítását.

A postai és könyvcenzúra következtében csak naplókban, a nem postán küldött, hanem „biztos alkalmak” révén eljuttatott ma-

gánlevelekben és a követutasításokat kidolgozó megyegyűlések jegyzőkönyveiben lehet követni az eszmék alakulását és terjedését. Úttörő munkát végzett Völgyesi Orsolya a Békés megyei vitákról írt, számos más megye állásfoglalását is idéző monográfiájával. (Völgyesi, 2002, 258.) Ezeknek a levéltári forrásoknak a fontosságát azért érdemes kiemelni, mert a politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutatók inkább a könyvtári nyomtatott és kézíratos anyagot tanulmányozzák.

A magyar liberalizmus árnyalatairól, vezető személyiségeiről és az 1840-es évek szenvedélyes vitáiról nem kell szólnom. A nagy idők emlékéit ki-ki az általa választott nagy ember nevére gondolva őrzi. A reformkor adja még ma is a referenciát szinte minden mozgalomnak, talán még a huszadik századi totalitarizmusok utódpártjainak is.

A döntő évtizedek, 1830–1880

A követi tábla (49 megye és a tulajdonképpen súlytalan kerületek, városok és egyházi rend) összetétele, vitái és szavazásai – 1832-től, amikor a bal- és jobboldal kifejezések bekerültek a szóhasználatba az utolsó diéta bezárásáig 1848 áprilisában – azt mutatják, hogy az erőviszonyok ez alatt a másfél évtized alatt nem változtak. Mindkét oldal bizton számíthatott hat-hat megyére, és az 1836 utáni három választás alkalmával mind az ellenzéki, mind a kormánypárti veszteségeket körülbelül ugyanannyi megszerzett megye kompenzálta. Ilyen vagy olyan fordulat sok helyütt volt, sőt, vagy tíz megyében a többség választásonként változott. Mind a baloldalhoz, mind a jobboldalhoz 16, *usque* 20 megye tartozott a négy reformországgyűlésen, de a többséghez 25 szavazat kellett. A döntés a 10–14 ingadozó megyéből álló *Manais*-től függött. Tartoztak ide konzervatív hazafiak, akik sérelmi ügyek-

ben a baloldalt támogatták, de elleneztek a nemesi kiváltságokat fenyegető reformokat, és langyos meggyőződésű lojalisták, akik egyes utasításaik szerint hol a liberális ellenzékkel, hol a konzervatív jobboldallal szavaztak. (A négy reformországgyűlés szavazásainak elemzését lásd: Kecskeméti, 1989, 333–369.)

A reformkori baloldal máig sugárzó szugesztív erejét több, egymással összefüggő tényező magyarázza, elsősorban az, hogy mindenkinek jobb jövőt ígért ésszerű és kivihető reformok útján. A *Tripartitum* kiváltságai helyett az 1790 óta tisztelt felvilágosult értékek törvényesítését javasolta, a kuruc függetlenségi hagyományt a magyar nyelvi nacionalizmussal gazdagítva népi programmá alakította. A forradalom előestéjén az Ellenzéki Kör, azaz a liberális párt tagja volt az országos és megyei politikusok mellett a szellemi élet szinte minden kiválósága Erkel Ferencről Barabás Miklósig, Galgóczy Károlytól Lendvay Mártonig, a Pilvax Fiala Magyarországotól a centralistáig. (Az Ellenzéki Kör pénztárkönyve, 98o.)

A baloldali hegemóniát csak Dessewffy Aurél fantasztikus energiája ingatta meg 1839 és 1842 között. A konzervatív táborban ő volt az egyetlen alkotó és szervező elme, aki képes volt elvitatni a kezdeményezést a baloldaltól. Halála után visszaállt a kiábrándító rutin: a konzervatív vezetők a kormány nevében igazgatták az országot, és erkölcsileg vitatható módon próbáltak sikertelenül diétai többséget szerezni 1843-ban és 1847-ben.³ Az 1848 előtti konzervatív passzivitás hosszú távú következményekkel járt. A kiegyezés után Tisza fellépéséig nem volt kormányképes jobboldal.

A forradalmaknak megvannak a maguk szabályai. A megdöntött rendszer exponen-

³ „A conservativeknek ő az volt, mi Fülöp fia a macedoniaiaknak; utána a Ptolemaeusok jöttek” – írta Szalay László Dessewffy Aurélról. (Szalay, 1845)

seinek félre kell állniuk, nincs helyük az új döntéshozó testületekben. Viszonylag simán érvényesült a szabály a forradalmi Magyarországon. A hatalomra jutott liberális ellenzék amúgy is a nemzet kizárólagos képviselőjének tekintette magát, és ehhez a gondolathoz szoktatta évek óta a közvéleményt. Helyet kapott a kormányban az 1840-es években egymással vitázó valamennyi liberális áramlat, s ez a kormányon belüli pluralizmus hitelesítette az új hatalom össznemzeti jellegét.

A rendi országgyűléssel eltűnt az a kétpólusú pluralizmus, amelyet a mérleg ingadozó nyelve, a „mocár” tartott egyensúlyban. Néhány kerülettől eltekintve a konzervatív jobboldal nem indított jelöltet a júniusi népképviseleti választásokon, s a mandátumok igazolása után alig maradt egy-két „pecsovics” a Házban. A júliusban érkező 17 szász képviselő a szeptemberi válság után visszatért Erdélybe. (Pálmány, 2002. 1369.) A közösen vállalt forradalmi legitimitás nem megszüntette, hanem átfőrt a pluralizmust, s egyben a végrehajtó hatalmat ellenőrző parlamentáris rezsimet vezetett be. A három fronton harcoló forradalmi Magyarország elkerülte a diktatúrát.

1848 júliusában ült össze a Ház. A képviselőknek több mint háromnegyede a kormányhoz, pontosabban a Kossuth által javasolt kormánypolitikát támogató balközéphez tartozott. A Ház két szélén foglalt helyet a harmincegynéhány főt számláló szélsőbal és a majd Békepárttá alakuló, körülbelül ugyanakkora mérsékelt kör. Kritikus helyzettel kellett szembenéznie az országnak. A szélsőbal nap mint nap figyelmeztette a kormányt és a Házat, hogy kár óvatos és diplomatikus lépésekkel kísérletezni, a császári hadsereg támadására és a nemzetiségi felkelésekre kell felkészülni. A fő kérdés az ország független-

sége, ehhez hadsereg kell és államapparátus. Mivel tisztikart és tisztviselőket csak a nemeség tud nyújtani, tartózkodni kell minden olyan intézkedéstől, amely a földesúri réteget elidegenítené a forradalom ügyétől. Szeptemberben a Ház többségével a szélsőbal is a jobbágyfelszabadítást kiegészítő javaslatok ellen szavazott. (A mérsékelték támogatták a javaslatokat.) A debreceni 1849. április 14-e formálisan is a Habsburg Birodalomtól független Magyarország megvalósítását jelölte ki a haladó baloldal első számú céljaként.

Ekkor, 1848 nyarán és 1849 tavaszán dőlt el a dualizmus kori pluralizmus sorsa. 1875-ben, a fúzióval vált hivatalossá a balközép csatlakozása az egykori békepárti, illetve Felirati párti platformhoz. Tisza Kálmán és utódai komolyan vették a liberális állam kiépítésével járó feladatokat (közoktatás, egészségügy, büntetőjog, egyházpolitika stb.), de nem tűzték napirendre az európai demokratikus normák bevezetését, akkor sem, amikor Ausztria rátért erre az útra. A forradalmi baloldal örökébe lépő Függetlenségi és 48-as pártok pedig megelégedtek az egyébként nem lebecsülendő liberális vívmányokkal, lemondtak a demokratikus jövőről. A kiegyezéstől az összeomlásig folyt a meddő közjogi vita.

Magyarok és nemzetiségek

A parlamenti jobb- és baloldal egyaránt a késhegyig menő, zajos csatákkal járó látszatpluralizmusra rendezkedett be, egyik sem vállalta a szembenézést a valósággal. Nacionalista ábrándokkal ámították magukat, miközben a demokratikus deficit tragikus méretűvé vált. 67-esek és 48-asok egyaránt azt hitték, hogy jogmegtagadással lehet az integer Magyarországot megmenteni. Tévedtek. Hivatalosan, eseménytörténetileg, az integer történelmi Magyarország 1920-ban szűnt meg a

világégés eredményeként. Az egykori hungarus nemzetet azonban a Trianont megelőző száz-százhusz év zúzta szét, és már 1910 körül nyilvánvalóvá vált, hogy a majd száz éve folyó propagandaháborút a magyar nacionalizmus elvesztette.

Kevés tanú figyelt fel a hungarus nemzetet leromboló folyamatra, megmentéséért kevesen vettek tollat kézbe. Aki megtette, mint Berzeviczy Gergely, Hoitsy Sámuel és Mocsáry Lajos, biztos, hogy ellenszenvvel, legjobb esetben meg nem értéssel találkozott. Hoitsy sorsa a legszomorúbb. Berzeviczy és Mocsáry életükben magukra maradtak, de az utókor nem felejtette el őket, nevüket beírták a történelembe. Hoitsy két szenvedélyes röpiratban követelte a szlovákok jogát, hogy szlovák nyelven vehessenek részt hazájuk, Uhorsko közéletében. 1848-ban a forradalom mellé állt, hét évet töltött börtönben. A magyarok elfeledkeztek róla, Szlovákiában, ha emlékeznek rá, a renegátok közé sorolják.

1849 februárjában Friedrich Engels igen kemény szavakkal ostromozta az ellenforradalommal szövetséző magyarországi nemzeti-ségeket. Álláspontja érthető, hiszen a háborút valóban a reakció indította meg a magyar forradalom ellen. De a nemzetiségek körében a Habsburg-orientáció nem 1848-ban kezdődött. A szerbek Bécstől kaptak, a románok Bécstől kértek kiváltságokat a 18. században. A magyar hivatalos nyelv fokozatos bevezetése ötvennégy évet vett igénybe (1790–1844). Abban senki nem kételkedett, hogy a latin menthetetlen, ideje lejárt, de a nem magyar elitek többségükben elutasították a latint felváltó magyar nyelvi monopóliumot. Mivel a birodalmi *status quó*t egyedül a magyar liberális mozgalom veszélyeztette, udvar és kormány természetesen a nemzetiségi követelésekkel rokonszenvezett.

Az irodalom, kivált a magyar sovinizmust kipellengérező, I. világháború előtti, majd a Trianont igazoló külföldi irodalom úgy tudja, hogy mivel a soknemzetiségű ország nemessége magyar volt, a nemzetiségi konfliktus összefonódott az urak és parasztok közötti osztályharccal. A nagy- és középbirtokos családok zöme valóban magyar nemzetiségű volt, és ami ebben a vonatkozásban szintén figyelembe veendő, a 19. század első negyedében megindult magyarosítás jelentős sikereket ért el a régi és új nemes szerb, szlovák, román és ukrán földesurak, hivatalnokok és értelmiségiek körében. Tudtommal mindeddig nem készültek pontos felmérések a nemesi családok elmagyarosodásáról, de a kérdéstről kiváló, a 2002 előtt megjelent irodalom bibliográfiáját feldolgozó elemzést adott Borsi-Kálmán Béla. (Borsi-Kálmán, 2002, 292.)

A magyarosítást visszautasító nemzetiségi nemességtől jóval visszafogottabb volt a kutatás. A magyarosítást pozitívan értékelő történészek és publicisták inkább az asszimiláció sikereivel foglalkoztak, a szerb, szlovák és román történetírás pedig nem szívesen gyengíti a „magyar úr–nemzetiségi paraszt” dogma erejét.

Tény az, hogy azok a nemzetiségi megyék, ahol a nemesség ellenezte a magyarosítási programot, a négy reformországyűlésen a kormányt támogatták. Egyszer sem választott liberális követet Árva, Bács, Krassó, Szepes, Turóc és a három szlávon megye.

A nyelvi nacionalizmus korában békés együttélés elképzelhetetlen a nemzetiségek autonómiája nélkül, azaz másként, mint federális típusú állam keretében. Hála a svájci példának, ezzel az igazsággal a legtöbb közép-európai politikus, politológus és történész tisztában van vagy százötven év óta. A nacionalizmus természetrajzához azonban az is hozzá

tartozik, hogy célja nem a békés együttélés, hanem az osztatlan uralom. Magyar oldalról federációs tervekkel – Martinovics 1793-ban írt alkotmánytervétől eltekintve – csak bukás után vagy a bukás előtti utolsó pillanatban próbálkoztak, tehát akkor, amikor sikerre nem volt remény. A maguknak területi autonómiát és az ország federális átalakítását követelő nemzetiségek 1918 után a régi terveket azonnal *ad acta* tették. A megszűnt Monarchia örökébe nem federális, hanem magukat nemzetinek kikiáltott soknemzetiségű utódállamok léptek. Az azóta bekövetkezett tragédiá sorozat nem hozott gyökeres változást. Sem a történelem, sem a politika nem tudott Közép-Európában megszabadulni a nacionalizmus eszmerendszerétől. (Romsics, 2002)

A magyar kivétel vége

A felvilágosult Európa a zsidókat nem nemzetiségnek, hanem felekezetnek tekintette. 1792. november 12-én, a *Deputatio Regnicolaris in Publico-Politicis* elfogadta Haller József gróf tervezetét a zsidók jövődő állapotáról. Haller *Planum*-a és az elfogadott szöveg minden megkülönböztetés eltörlését javasolta, s azt a célt fogalmazta meg: „a zsidók érezzék Magyarországot hazájuknak”. Magyarul egyik irat sem hozzáférhető, a latin eredetit is csak levéltárban lehet olvasni,⁴ holott Haller *Planum*-ával kezdődött az európai zsidóság történetének egyik szép és izgalmas fejezete, amelynek során egy több százezer főnyi zsidó közösség spontánul magyar anyanyelvűvé vált három generáció leforgása alatt. Érzelmi paktumot kötöttek a zsidók a magyar nyelvel, mint annak idején Szefaradban a spanyollal, és Askenázban a később jiddissé vált némettel.

Minden kor gyárt közhelyeket, amelyeket nem illik kétségbe vonni. A 19. századi ma-

⁴ A *Planum* francia fordítása: Kecskeméti, 2006, 173-183.

gyar-zsidó kapcsolat is egy ilyen típusú, forrássokkal keveset törődő absztrakt formula az úgynevezett emancipációs alku áldozata néhány évtized óta. A klisé azt jelenti, hogy a politikai osztály jogokat ígért/adott, s ennek fejében a zsidóság üzleti szakértelmét és tőkét a magyar gazdaság szolgálatába állította, csatlakozott a magyar nacionalista ideológiához, és legalábbis neológ része, feladta a zsidó hagyományt. Sikerét a formula feltehetőleg annak köszönheti, hogy a zsidóságról lévén szó, üzletre, *business deal*-re redukál egy sokrétű szellemi, társadalmi és politikai folyamatot, a magyar felvilágosodás és a zsidó haszkala összetalálkozását.

Az összetalálkozás megkönnyítete az etnikai és vallási pluralizmus hagyománya. Magyarország Szent István kora óta specializált etnikumokra bízta nem egy szakmai szükséglet kielégítését. A reformkorban felgyorsuló modernizálódás a zsidóktól kaphatta és kapta meg a hiányzó polgári szakértelmet. Vallásilag nem ütközött nehézségbe a „magyar kivétel” kiterjesztése a zsidóságra. Kölcsönös tisztelet és bizalom tette lehetővé az összetalálkozást, majd a liberálisok és a haladó zsidók közös harcát az 1849-ben szimbolikusan, 1867-ben pedig ténylegesen törvénybe iktatott emancipációért.

1800 és 1870 között egész Nyugat- és Közép-Európa megadta az egyenjogúságot a zsidóknak. Nyilvánvalóan ebbe a kontextusba tartozik a magyarországi folyamat, de olyan sajátos vonásokkal, amelyekkel nem találkozunk sem a Monarchia osztrák tartományaiban, sem a távolabbi Nyugaton. Sajátos volt az, hogy az emancipáció ügyét az ellenzék karolta fel, s így a hazai zsidóság az 1867-ig tartó osztrák-magyar konfliktusban automatikusan a magyar oldalon állt. Sajátos volt, hogy ez a zsidóság nem a mendelsohni felvi-

lágosodás által javasolt irodalmi németet, hanem a nehéz és a Habsburg Birodalom osztrák és cseh tartományaiban lenézett magyart választotta világi kultúrnyelvként. Sajátos volt a zsidóság integrációjának serkentő hatása a magyar gazdasági és szellemi életre. Végül sajátos volt az is, ahogy a magyar politikai osztály hangadó része elutasította az orosz és német kórnak tekintett antiszemitizmust az 1918 utáni radikális fordulatig.

A fordulat félelmetesen gyors és brutális volt. A „magyar kivétel” hirtelen megszűnt. A két háború közötti légkör szinte szuggerálta, hogy a régi Magyarország volt a judeofóbia és a pogromok egyik őshazája. A vészkor szak nem csak hitelesítette ezt az elképzelést, hanem az egész emancipációs küzdelmet groteszk handabandázássá torzította. Nem lehet nem feltenni a kérdést: melyik az igazi Magyarország?

Végszó

Tizenkét, azt hiszem, nem lényegtelen kérdést érintettem vázlatosan, hogy illusztráljam az előadás címének jogosultságát. A tizenkét kérdés:

Mit jelent a nemzeti egység – A haladás feltétele a pluralizmus – Terminológiai nehézségek – A hungarus nemzet működése – A kivételes magyarországi vallási pluralizmus – A magyar politikai osztályon belüli pluralizmus – A folytonosság a 'cenzúrázott' Magyarországon – A reformkori erőviszonyok – A pluralizmus 1848/49-ben – A dualizmus kori látszatpluralizmus – A hungarus nemzet megszűnése – A magyar felvilágosodás és a zsidó haszkala összehasonlítása.

Ez a *longue durée* megközelítés oda mutat, hogy az egykor az egész Kárpát-medencét betöltő, rendkívül bonyolult országot a tudatosan vállalt pluralizmus tartotta fenn és épí-

tette újjá a nagy válságok után. A megyei, országgyűlési és vallási pluralizmusra épülő magyar társadalom képtelen volt az újkori Európát átalakító abszolutizmushoz idomulni, ez vezetett a krónikus osztrák-magyar ellentétbe. De a képviseleti rendszer tette lehetővé a hosszú ideig működő kompromisszumokat is. Az arisztokratikus pluralizmus teremtette meg 1790 és 1867 között a liberális, parlamentáris, gyorsan modernizálódó és polgárosodó jogállamot. Ám a létét fenyegető nacionalista kihívással nem tudott megbirkózni, a demokratikus pluralizmus rizikóját pedig nem vállalta. Aztán jött, ami jött.

Több kérdést illetően eltértek a magyar történetírásban meghonosodott látásmódtól. Valamennyi vitatott pontra felhívtam a figyelmet, abban a reményben, hogy a vita folytatódni fog.

A történelmi erudíciót politikai aprópénzre váltani elterjedt szokás. Talán emiatt jutott Karl Popper arra a következtetésre (Popper, 1977, XI-61. Lásd például a 25. fejezetet: *Jelent valamit a történelem?*), hogy a történelemből semmit nem lehet tanulni. Popper szkepticizmusa nem győzött meg. A múlt szüntelenül üzen a jelennek, s a történész feladata, hogy az üzenetet elolvasa, akkor is, ha a szöveg homályos, elmosódott, hézagos vagy átfestett. A hosszú magyar történelem egyik üzenete, hogy a nemzet folytonosságát egyszersmind kifejező és biztosító, korról korra átívelő hagyományoktól eltérni súlyos, akár jövétlen következményekkel jár.

1956-ban, spontánul, felülről kiadott jelző nélkül kísérelte meg a forradalom a visszatérést a pluralista hagyományhoz. A forradalom vérbe fojtása után harminchárom évig kellett várni, hogy útjára indulhasson az új pluralizmus.

Kulcsszavak: *Hungarus* nemzet, vallási türelem, nemesség, felvilágosodás, liberalizmus, pártok, nemzetiségek, zsidóság, *longue durée*

IRODALOM

Az Ellenzéki Kör pénztárkönyve. OSZK. Fol. Hung. 980.

Bérenger, Jean – Kecskeméti Charles (2005): *Parlement et vie parlementaire en Hongrie, 1608–1918*. Honoré Champion, Paris

Bíró Ferenc (1995): *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi, Budapest.

Borsi-Kálmán Béla (2002): *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesei polgárosodás” témaköréből*. Jelenkor, Pécs

Corradi Musi, Carla (1998): Reminiscenze pagane nella cultura ungherese. In: Jankovics József – Nyerges J. – Sárközy P. (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység, A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. Szeptember 9–14*, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., Budapest–Szeged, I, 73–83.

Diószegi István (1981): La noblesse hongroise et la crise du féodalisme dans la première moitié du XIXe siècle. In: Köpeczi Béla – H. Balázs Éva (eds.): *Noblesse française, noblesse hongroise, XVIe–XIXe siècles*. Akadémiai–Éditions du CNRS, Budapest–Paris

Domanovszky Sándor (szerk.) (1939): *Magyar Művelődéstörténet*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.

Eötvös József (1902): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. I–III. (Br. Eötvös József összes munkái, XIII–XV) Révai, Budapest

Fábián Ernő (1994): A hit szabadsága. In: *Az értelem keresése*. (Pro Minoritate Könyvek) Századvég, Budapest, 71–81.

Ferro, Marc (2004): *Comment on raconte l'histoire aux enfants*. Payot, Paris

Gray, John (2000): *The Two Faces of Liberalism*. The New Press, New York

Hajnal István (2001): A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. In: Lakatos László: *Hajnal István*. (Magyar Panteon.) Új Mandátum, Budapest, 185–225.

Hoós Éva (1994): *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiaiak, egyetem, népoktatás, konviktusok és leánynevelés kérdésében (1791–1793)*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. MTA Könyvtára, Budapest

Kálnoky Nathalie (2004): *Les constitutions et privilèges de la noble nation sicule. Acculturation et maintien*

d'un système coutumier dans la Transylvanie médiévale. (Publications de l'Institut Hongrois de Paris, Dissertations II) Institut Hongrois de Paris, Budapest–Paris–Szeged

Kecskeméti Károly (1989): *La Hongrie et le réformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux, 1790–1848*. II Centro di Ricerca, Rome

Kecskeméti Charles (2006): Présentation du Plan du comte Joseph Haller. In: Tollet, Daniel (dir.): *Les Églises et le Talmud, ce que les Chrétiens savaient du judaïsme (XVIe–XIXe siècles)* Presses de l'Université Paris Sorbonne, Paris

Kristó Gyula (1998): Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In: Jankovics József – Nyerges J. – Sárközy P. (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység, A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. Szeptember 9–14*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., Budapest–Szeged, II, 485–496.

Ludassy Mária (1997): Bevezetés. In: Constant, Benjamin: *A régiek és modernek szabadsága*. Atlantisz, Budapest

Miskolczi Ambrus (2005): Egy történésvita anatómiája, 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakított-ság? avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”. *Aetas*, 1–2, 160–212.

Nascimento, Aires Augusto (1977): *Livro de Arautos. De Ministério Armorum. Script. anno MCCCCXVI, ms. lat. 28, J. Rylands Library, Manchester*. Kiadó nélkül, Lisboa

Pajkossy Gábor (1978): *Az 1791/93-as közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzúra rendezése*. Bölcsészdoktori disszertáció. Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Budapest

Pálmány Béla (szerk.) (2002): *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, Magyar Országgyűlés, Budapest

Popper, Karl Raimund (1977): *The Open Society and Its Enemies*. Vol. I: *The Spell of Plato*. Routledge and Kegan Paul, London–Henley

Rawls, John (1996): *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York

Romsics Ignác (2002): Nation and State in Modern Hungarian History. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus* (Jyväskylä, 2001. Augusztus)

- tus 6–10.) *előadásai*. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest
- Szalay László (1845): Nyílt levél Considérant Victorhoz. Pesti Hírlap. február 2.
- Szijártó M. István (2005): *A Diéta. A magyar rendek és az Országgyűlés, 1708–1792*. Osiris, Budapest
- Szűcs Jenő (1974): *Nemzet és történelem*, Gondolat, Bp.
- Talisse, Robert B. (2000): Two-Faced Liberalism: John Gray's Pluralist Politics and the Reinstatement of Enlightenment Liberalism. *Critical Review*. 14, 4, 441–458.
- Robert Townson (1797): *Travels in Hungary, with a Short Account of Vienna in the Year of 1793*. G. G. and J. Robinson, London
- Völgyesi Orsolya (2002): *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*. Békés Megyei Levéltár, Gyula

